

ӘОЖ 973.921

Жораева Г. Т.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан,
Түркістан қ.) e-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1151-2664>

№28 мектеп-лицей тарих пәнінің оқытушысы, педагог-зерттеуші

Атыгаев А. А.

№28 мектеп-лицей тарих пәнінің оқытушысы,
педагог-зерттеуші, магистр
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: Aliaidar1988@mail.ru

АҚШ-тағы КАПИТАЛИЗМНІҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҚҰЛДЫҚ МӘСЕЛЕСІ (XIX ғасырдың 50-60 жж.)

Аңдатпа. XIX ғасырдың 50-60 жылдары АҚШ-та капитализмнің дамуымен бірге қоғамда әлеуметтік және экономикалық өзгерістер орын алды. Бұл кезеңде өнеркәсіптік революцияның әсерінен елдің экономикасы жылдам қарқынмен дамыды. АҚШ-тың солтүстік аймақтарында зауыттар мен фабрикалар көбейіп, ауылшаруашылық өндірісінің орнына өндірістік экономикаға көшу басталды. Бұл үрдіс капиталистік қатынастардың нығаюына әкелді.

Алайда, капитализмнің дамуының теріс әсерлері де болды. Оңтүстік штаттарда құлдық институты сақталып, бұл жүйе елдің экономикалық құрылымын айтарлықтай өзгерістерге ұшыратты. Құлдар еңбек ету үшін ауыл шаруашылығы мен плантацияларда жұмыс істеді, бұл жұмысшылардың қатаң тәуелділігін және адам құқықтарының бұзылуын туғызды. Құлдық мәселесі қоғамда өткір пікірталастар тудырып, бұл проблема азаматтық соғысқа әкелген негізгі факторлардың бірі болды.

Мақалада АҚШ-тағы капитализмнің дамуымен байланысты құлдық мәселесі қоғамның әртүрлі топтары арасында қақтығыстар мен қайшылықтар қарастырылған. Солтүстік және Оңтүстік штаттар арасындағы экономикалық және әлеуметтік айырмашылықтар тереңдей түсіп, елдің болашақ тағдырына үлкен әсерін тигізгені туралы баяндалған.

Кілт сөздер: Капитализм, иммигрант, плантатор, капитал, плантация, эксплуатация, құл, индустрия, перспектива, анорханизм.

Жораева Г. Т.

кандидат исторических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан) e-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1151-2664>

Преподаватель истории школы-лицея №28, педагог-исследователь

Атыгаев А. А.

Преподаватель истории школы-лицея №28,
педагог-исследователь, магистр
(Казахстан, г. Туркестан) e-mail: Aliaidar1988@mail.ru

РАЗВИТИЕ КАПИТАЛИЗМА В США И ПРОБЛЕМА РАБСТВА (50-60-е годы XIX века)

Аннотация. С развитием капитализма в США в 50-60-х годах девятнадцатого века в обществе произошли социальные и экономические изменения. В этот период под влиянием промышленной революции экономика страны развивалась быстрыми темпами. В северных регионах США увеличилось количество заводов и фабрик, и вместо сельскохозяйственного производства начался переход к промышленной экономике. Эта тенденция привела к укреплению капиталистических отношений.

Однако были и негативные последствия развития капитализма. В южных штатах сохранился институт рабства, и эта система претерпела значительные изменения в экономической структуре страны. Рабы работали в сельском хозяйстве и на плантациях, что вызывало сильную зависимость рабочих и нарушение прав человека. Проблема рабства вызвала острые дебаты в обществе, и эта проблема стала одним из основных факторов, приведших к гражданской войне.

В статье рассматривается проблема рабства, связанная с развитием капитализма в США, конфликтами и противоречиями между различными слоями общества. Сообщается, что экономические и социальные различия между северными и южными штатами углубились и оказали большое влияние на дальнейшую судьбу страны.

Ключевые слова: Капитализм, иммигрант, плантатор, капитал, плантация, эксплуатация, раб, промышленность, перспектива, анахронизм.

Zhoraeva G.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan) e-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1151-2664>

Teacher of the history of Lyceum school No. 28, teacher-researcher

Atygaev A.

Teacher of the history of Lyceum school No. 28,
teacher-researcher, Master's degree
(Kazakhstan, Turkestan) e-mail: Aliaidar1988@mail.ru

DEVELOPMENT OF CAPITALISM IN THE USA AND THE PROBLEM OF SLAVERY (THE 50S AND 60S OF THE NINETEENTH CENTURY)

Annotation. With the development of capitalism in the USA in the 50s and 60s of the nineteenth century, social and economic changes took place in society. During this period, under the influence of the industrial revolution, the country's economy developed rapidly. In the northern regions of the United States, the number of factories has increased, and instead of agricultural production, the transition to an industrial economy has begun. This trend has led to the strengthening of capitalist relations.

However, there were also negative consequences of the development of capitalism. The institution of slavery has been preserved in the southern states, and this system has undergone significant changes in the economic structure of the country. Slaves worked in agriculture and on plantations, which caused workers to be highly dependent and violated human rights. The issue of slavery caused a sharp debate in society, and this problem became one of the main factors leading to the civil war.

The article examines the problem of slavery related to the development of capitalism in the United States, conflicts and contradictions between different strata of society. It is reported that the economic and social differences between the northern and southern states have deepened and had a great impact on the future of the country.

Keywords: Capitalism, immigrant, planter, capital, plantation, exploitation, slave, industry, perspective, anachronism.

Кіріспе. XIX ғасырдың 50-60 жылдары АҚШ тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі болып табылады, себебі бұл уақытта капитализмнің дамуы айтарлықтай қарқын алды. Әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістердің арқасында АҚШ бірте-бірте аграрлық экономикадан индустриалды экономикаға өтіп, капиталистік қатынастардың нығаюына ықпал етті. Бұл кезеңде өнеркәсіптің дамуы, темір жолдардың салынуы, жаңа технологиялардың енгізілуі, сондай-ақ еңбек нарығының құрылымы маңызды өзгерістерге ұшырады.

Капитализмнің дамуының негізгі тенденциялары ретінде өндірістік күштердің өсуі, бизнестің монополизациялануы, еңбек бөлінісінің артуы және қаржылық жүйенің қалыптасуы сияқты факторлар ерекше назарға алынуы тиіс. Сонымен қатар, осы жылдары АҚШ-тағы еңбек қатынастарында өзгерістер болды, жұмысшылардың құқықтары мен әлеуметтік мәселелер өзекті болды [1]. Бұл процестердің барлығы капитализмнің негіздерін нығайтып, АҚШ экономикасының жаһандық аренада маңызды рөл атқаруына жол ашты.

Негізгі бөлім. XIX ғасырдың алғашқы жылдарында АҚШ өндірісінің даму деңгейі жөнінен Батыс Еуропа елдерінен, әсіресе Ұлыбританиядан артта қалып қойған еді. Елдің экономикасы аграрлы түрде болды. Алайда уақыт өте келе жағдай өзгерді. Ішкі рыноктың өсуіне капитал салынды, еңбек өнімділігі дамыды және де шеттен келген иммигранттардың ішінде жүз мыңдаған маман жұмысшылар мен қолөнершілер бар еді (дәрежелі механиктер мен инженерлер). Олардың елде капитализмнің қарқынмен дамуына үлесі аз болған жоқ. Бұл жағдайлар өндірістің дамуына түрткі болды. Нәтижеде тоқыма фабрикалары мен металлургия комбинаттары жұмыс істей бастады.

АҚШ-та капитализм өте қарқынды дамып, әсіресе 1850-1860 жылдар аралығында дүние жүзінде әйгілі елге айнала бастады. Сырттан келуші иммигранттар есебінен халықтың саны тез өсті. 1850 жылы АҚШ-тың халқы 23,2 миллионға жетті. Оның ішінде 3 миллионнан астамы негрлер болды. 1800-1860 жылдар арасында әрбір он жыл сайын халық саны орта есеппен 32-36 пайызға өсіп отырған.

Дамудағы алшақтық күшейе түсті. Әсіресе темір жол салу төңірегінде күшейді. Құл иеленуші-плантаторлар оңтүстікке қарай яғни өздерінің экономикалық мақсаттарына сай келетіндей бағытқа салғысы келсе де, ол солтүстіктің өнеркәсіпшіліктің мүддесіне қайшы болды.

XIX ғасырдың 50-ші жылдарының басынан бастап АҚШ-тағы өнеркәсіп дамуы едәуір жедел түрде дамыды. 50-ші жылдардың соңына қарай АҚШ өнеркәсіп өнімдерін өндіруден дүние жүзі бойынша төртінші орында тұрды. Ауылшаруашылық және басқа да ауыр машиналары көптеп шығарыла бастады. 1860 жылға қарай мата өнеркәсібінде 1700 фабрика жұмыс жасады. 1850-1860 жылдары аралығында теміржол торабының ұзындығы 14 мың шақырымнан 48 мың шақырымға дейін ұзарды. Осы уақыт аралығында өнеркәсіпке бөлінген ақша сомасы екі есеге көбейіп, 1 миллиард долларды құрады. Бұған Еуропадан құйылған капитал мен 1848 жылы Калифорниядан табылған алтын орындары өз үлесін қосты.

Фабрикалық өнімге өту өнеркәсіптік шоғырланумен және мата кәсіпорнын ығыстырумен жүзеге асырылды. 1850-1860 жылдар аралығында өңдеу өнеркәсібіндегі жұмысшылар саны 957 мыңнан 1 миллион 311 мыңға көбейді.

Алайда, тез өсімге қарамастан 50 жылдардың соңында Америка өнеркәсібі өз елінің қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайтын деңгейде еді. Рельстерге, машиналар мен станоктарға қажеттілік туды, енді бұларды Англиядан әкелу қажет болды.

АҚШ-тағы тұрғындар саны 1850 мен 1860 жылдар аралығында 23,1 миллионнан 31,4 миллионға дейін өсті. Халық саны, әсіресе, солтүстік-батыс штаттарда тез өсті: Азамат соғысына дейінгі онжылдықта бұл көрсеткіш 67 пайызға өсті. Халық санының өсуі жаңа территорияларды иемденумен байланысты болды. Солтүстік-батыстың тездете дамуы шығыс штаттарының өнеркәсіп өнімдері ішкі рыноктың өсуіне өз әсерін тигізді [2, 391-392 бб].

Елдің экономикалық дамуына транспорттық байланыстар қажет болды. Американдықтар мен иммигранттар елдің батыс бөлігіндегі бос жерлерге қоныстанды. Мұнда олар өндіріс ошақтарын салып, шаруашылықпен айналысуды қолға алып, жұмыспен қамтылды. 1000 миль арақашықтықтағы қалың ормандар жұмыстың алға басуына кедергі

бола бастады. Сондықтан XIX ғасырдың I ширегінде үлкен каналдар салу жұмыстары жүргізілген. XIX ғасырдың ортасына қарай жүздеген кеме суда жүзді. Теміржолдар негізінен 30-жылдары пайда болған-ды. Ал 1860 жылға қарай АҚШ теміржол ұзындығы жөнінен 1 орынға шықты. 1869 жылы трансконтинентальдік магистраль салынды. Теміржолдар бойымен, қалалар арасында телефон-телеграф желілері тартылды.

Жаңа жерлерді иемдену нәтижесінде АҚШ экономикалық тұрғыда аграрлы елге айналды. Жаңа жерлерге американдықтармен бірге иммигранттар да келіп қоныстана бастады. Жер алу көпшілікке тиімді болуы үшін 50 жылдай уақыт керек болды. Алғашқыда жерлер қымбатқа сатылды, бірақ кейіннен арзандатылды. Жер сату мемлекеттің басты табыс көзі болды. Жерді сатып алу және ферма салу көпшілік үшін қымбатқа түсті. Сондықтан олар алғашқыда аренда алып, иемденген. Фермалардың көпшілігінің иелері отбасылар болып, олардың барлығы көп табысқа ие болып отырды. Мемлекеттің шығысына және оңтүстігіне бидай, жүгері дақылдары мен шошқа еті таралды. Батыстың ауылдық аймақтарына арзан фабрика өнімдері көбірек таралды. Ауыл шаруашылығы дамуы жөнінен көптеген техникалық жабдықтар шығарыла бастады (соқа, дәнсепкіш т.б.). Олардың ішінде С.Маккорниктің зауытынан шыққан жабдықтар көп жерлерге мыңдап тарады. Отбасылық еңбек және оны механизациялау Америка шаруашылығында үйреншікті жағдайға айналды [3, 280-281бб].

АҚШ-та өндірістік жұмысшылар табы қалыптасты. Тек қана иммигранттар емес, сондай-ақ американдықтар да ақшалай пайда табу үшін, жалданып жұмыс істеді. Америка қоғамында негізгі жұмыс күші жастар болды. Әсіресе жас қыз-келіншектер фабрикаларда жақсы жұмыс атқарды. Айта кететіні, жастар кедей отбасылардан шығып қана қоймай, ауқатты жанұялардан да шықты.

Өндірістегі жұмысшылар негізінен еңбек жалақысын жинақтай алмады.

Қара жұмысшы 1 күнде 1 доллар еңбекақы алып отырды. Өндірістің дамуы нәтижесінде америка қоғамында өзгерістер бола бастады. Мысалы жанұяда әке мен шеше қара жұмысшы болса, баласы әкесінің жолын қумай білім алуға талпынды және абыройлы жұмыстар істеуге ұмтылды. Ал иммигранттардың арзан жұмыс күшін пайдаланып АҚШ үкіметі «жоғары» көтеріле бастады.

АҚШ-та өнеркәсіп төңкерісі тез аяқталды. Өндіріс пен капиталдың шоғырлануы жедел түрде дамып, оның негізінде монополия мен банк жүйесі күшейді.

Ғылым мен өнертапқыштықта да жаңа қадамдар жасалды. 1860 жылға дейін өнертапқыштарға 36 мың патент берілсе, келесі жылдарда ол өзінің көлемін ұлғайтты.

1844 жылы Сэмюел Ф.Б.Морзе электр телеграфын жетілдірді де, көп ұзамай елдің кейбір жерлері сым тартылған телеграфтық бағаналар торабымен байланыстырылды.

АҚШ-та үй жер иелері, теміржол магнаттары, өнеркәсіп иелері және банкирлер мен саудагерлер байыды [4, 581-582 бб].

Америка қоғамы үнемі «қозғалыста» болды. Орыс зерттеушісі А. Лакиер 1959 жылы былай деп жазды. Әрбір американдық тек қана бір кәсіппен шектеліп қоймады: Ол бүгін шаруа болса, ертең шенеунік, одан соң көпес, теңізде жүзуші т.б. Солардың бірі XIX ғасырдың II жартысындағы ірі болат құю кәсіпорнының бастығы Эндрю Карнеги алғашында АҚШ-қа Шотландиядан көшіп келіп, теміржолда жұмыс істеген, одан соң 12 жыл бойы тоқыма фабрикасында еңбек еткен.

Оңтүстік штаттарының экономикасы басқа сипатқа ие болды. Мұнда мақта өндірісі дамыды: 1851 жылдан 1859 жылға дейін мақта өндіру 60 пайызға ұлғайды. Оңтүстіктің өнеркәсібі, негізінен, мақтаны алғаш өңдеу, оны тазалау және орау жұмыстарымен шектелді. Мақта өндіруді игеру Оңтүстік экономикасына біржақты сипат берді, өнеркәсіп дамуын тежеді. Оңтүстік штаттары халқының өсуі едәуір баяу жүрді.

Үлкен кіріс әкелген мақта өндірісінде құлиеленуші – плантаторлар қаптай бастады. Құл иеленуші штаттарда 12 миллион халықтың 4 миллионға жуығы құлдар болды. Құлдық еңбекті пайдалану үшін құрылған ірі плантациялық шаруашылықтың болуы майда шаруашылықтардың сәтті дамуына мүмкіндік туғызды. Фермерлердің көп бөлігі кедейленіп,

«ақ жарлыларға» айналды. Ірі құл иеленушілер тек құлдарға ғана әмірлік жасап қана қоймады, сонымен миллиондаған «ақ жарлыларға» да иелік етті.

Мақта плантацияларының кеңеюінен құл еңбегіне деген қажеттілік одан сайын күшейді. 1803 жылы указ сырттан құл әкелуге тыйым салған болатын, сол себепті құлдар азайып кеткен еді. Енді Оңтүстіктің құлиеленушілері масқара кәсіп құл өсірумен айналысты. Бұл істе Виргиния, Миссури, Мэриленд, Кентукки, Делавер штаттарының аты шықты. Азамат соғысының алдында оңтүстікте 9 миллион тұрғын болса, соның 4 миллионға жуық құлдар – негрлер еді. Оңтүстік тұрғындарының бар болғаны 7 процентіндей бөлігі жер иелері 3953696 негрлердің 3 миллионы құлдықта ұсталынды [5, 541-542 бб].

Құлдық еңбекте негізделген бұл плантациялық жүйе ішкі терең дағдарысты басынан өткеріп жатты: қара тәнді құлдар эксплуатацияға қарсы шығып бар күші жеткенше күресті. Бұл кезде көптеген құлдар қашып кетіп отырды. Қашқындарға көмекке аболиционистер келді. Қара тәнді құлдардың еңбек өнімділігі төмен деңгейде болды. Оларды жұмысқа күштеу үшін олардың әрбір қадамын аңдып қаруланған адамдар жүрді.

Құл иелену шаруашылығы ішкі рынок пен әлсіз байланыста болды. Мұның нәтижесіне солтүстік-шығыс штаттарының өнеркәсіп өнімдері оңтүстік рыногына қиын жолмен жетіп отырды. Бұл АҚШ-тың жалпыұлттық рыногының құрылуына кедергі жасады.

Оңтүстіктің құл иеленушілері өздерін «құл иеленуші плантаторлар» деп ерекше санады. Темекі өсіру оларға үлкен байлық әкелді. Ал XVIII ғасырдың аяғында басталған мақта өндіру оларды одан сайын байытты. Мақта тоқыма өнеркәсібінің негізгі шикізат көзі болды. Бұған дейін мақта Англияға сатылатын еді, енді АҚШ мақтаны ешқайда жібермей өздері тоқыма өнеркәсібіне пайдаланатын болды. Осыған байланысты, мақта плантациялары жүз, мың еселеп көбейді.

Американдық плантаторлар шаруашылықта құлдар еңбегін пайдаланды. Олар өздерін «джентельмендер» деп атады. Плантаторлар құлдардың еңбегінен әбден байып отырды. Оңтүстікте мақта егу өте қолайлы және оны өсіру оңай болғандықтан, мақта шаруашылығы жақсы дамып кетті [6, 108-109 бб].

1808 жылы АҚШ конституциясында шеттен адам әкелуге тиым салу туралы заң шығарылған болатын. Бірақ мұндай тиымдарға қарамастан құлиеленушілер шеттен еріксіздерді әкелуді тоқтатпады.

Құл иеленудің көбеюі нәтижесінде еркін жұмысшыларға ешкім қызықпады. Өйткені оларға ақы төленуі тиіс еді (ал құлдарға ақы төленбейтін еді). Құл еңбегі ерікті жұмысшылармен бәсекеде болды. Құлдардың бағасы қымбаттады. Мысалы, 1859 жылы Жаңа Орлеандағы аукционда бастапқы баға 1,5 мың доллар болса, ал бір жылдан кейін 4,5 мың доллар болды. Құлдар «тірі капиталға» және шынайы байлыққа айналды. Олар үшін құлиеленушілер 1861-1865 жылдары болған Азамат соғысында аянбай күресті.

50-60 жылдардағы Солтүстіктің өндірісшілері алға қарай үлкен жоспарлар жасады. Олар Солтүстік-Шығыста біріңғай ұлттық рыноктарды құрып, батыстық капиталдық колонизациясы елде біркелкі транспорттық жүйе құру қажеттіліктеріне ерекше көңіл аударды. Алайда, құлдық бар жерде бұлардың жүзеге асуы мүмкін емес еді.

Солтүстіктің сауда ортасы құлдықтағы экономикалық қызығушылықтарын сақтап қалды. Негізінен бұлар мақтаға тапшы фабриканттар мақталарды Солтүстікке таситын транспорттық компаниялар, плантаторларды кредиттендірген банкирлер болды. Бірақ Солтүстік өндірісінде шешуші рольді бұлар атқармайды және болашақта бұларға тиесілі емес.

Индустрия, темір өндірісі мен басқа да мықты мекемелердің басшылары кен және теміржол компанияларының иелері елдің экономикасында маңызды позицияларға ие болды. Елдегі экономикалық дамудың перспективалық тұрғысынан алғанда құлдықтың енді кемшіліктері көбейе бастады және бұл олардың тағдырын шешті. Оңтүстіктегі қорқынышты анорханизм жойылу керек болды. Құл иеленушілерге болашақтың көңілсіз көрінісі Оңтүстік плантациялары капитан алаңына айналып ал құлиеленушілерге класс ретінде жойылу қаупі туып тұрғандай болып көрінді.

Англия отарларындағы ұлт-азаттық қозғалыс Америка Құрама Штаттары деп аталатын жаңа мемлекеттің құрылуымен аяқталған еді. Тәуелсіздік алған АҚШ-тың екінші азамат соғысына дейінгі аралықтағы дамуында үлкен ерекшелігі бар. Онда екі жүйе пайда болды. Елдің оңтүстігінде құл иеленуші плантаторлық шаруашылық қалыптасып, ал Солтүстік капитализм даму жолына түскен. Елдің солтүстігінде капитализм жайыла және терең дамып жатқан кезде Оңтүстікте құл иеленушілік плантаторлық шаруашылық күшейді.

Тәуелсіздік үшін соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықтан құл еңбегінің төмен өндірісіне байланысты және капиталистік қатынастардың дамуымен қайшылықта болуынан құл иеленушілік дағдарысқа ұшыраған болатын. Алайда, XVIII ғасырдың 90-жылдары Эли Уитнидің «джина» атты мақта тазалайтын машинасын ойлап табуымен оңтүстікте құл иеленушілік жүйе шарықтай бастады. Ағылшын және солтүстік-шығыс американдық өнеркәсібінің өсуі мақтаға деген сұранысты өсіріп отырды және мақталы плантациялардың ұлғаюына әсер етті. Мақтаның негізгі табыс көзі болуы, оны оңтүстіктегі басты мәдениетке айналдырды. Құлдарға деген сұраныс қайта өсіп, батысқа қарайғы жерлер плантацияларға айналдырылды. Ондағы фермерлер ірі плантаторларға бәсеке құра алмады. Оңтүстіктегі құлдық күшейіп қана қойған жоқ, ол территориясы жағынан да кеңейіп қанат жайды.

Президент посты, Конгресс пен Жоғарғы сот т.б. мемлекеттің саяси билігінің негізгі тіректері құлиеленушілер бақылауында болып келген еді. Олар ең алдымен Конгресстегі ықпалынан айрылды. Солтүстік штаттар тұрғындарының жылдам өсімі (еуропалық иммиграция) өкілдер палатасынан көпшілік орын алып берді.

Сенатта басымдылықты сақтаған плантатор-құлиеленушілер еркін және құлиеленуші штаттар саны тепе-теңдігін сақтауға тырысты. 1820 жылы Миссури компромиссі нәтижесінде Одаққа бір мезетте екі құлиеленуші және еркін штат қабылдау ережесі қалыптасқан болатын. 1840 жылға қарай АҚШ-та 15 еркін, 15 құл иеленуші штат тіркелгенімен, батыс жерлерінде фермерлік шаруашылықтың интенсивті дамуы, болашақ еркін штаттар санының жедел өсуін алдағы уақыт шешетін мәселе екендігін көрсетті [7, 58-59 бб].

XIX ғасырдың 50-ші жылдары саяси бытыраңқылық жылдар деп айтуға болады. АҚШ үкіметі құлдық мәселесін шеше алмақ түгіл, елдің құлдырауын тоқтата алмады. 1852 жылы жазушы Гарриет Бичер Стоу «Том ағайдың лашығы» атты романын шығарды. Бұл роман Солтүстік штаттарының халықтарына қатты әсер етті. Гарриет Стоу өзінің кітабын жаза бастағанда, ол қысқа ойды тұжырымдамақшы болды, бірақ бұл кітап терең ізденістен соң мағынасы жағынан да ауқымы жағынан да көлемді бола бастады. Кітаптың шығуы үлкен жаңалық (сенсация) болды. Бір жыл уақыт ішінде 300 мыңға жуық кітап таратылды. Халықтың сұранысын өтеу үшін, типографтар күні-түні жұмыс істеді. Көп ұзамай бұл еңбекті шет тілдеріне аудару басталды.

Сезімталдықпен және стереотиптік кейіпте жазылған «Том ағайдың лашығы» құлиеленушілердің қатігездігі және бостандық сүйгіштердің қарсылығын көрсетті. Бұл еңбек жұрттарда құлдарға деген әділеттілік пен жанашырлық сезімін оятты. Атақты аболиционист ханым Гарриет Бичер-Стоудың қаламының туындысы болған бұл кітап миллиондаған дана болып шығып, көптеген тілдерге аударылды, ал осы сюжет бойынша қойылған пьеса Америка мен Еуропаның көптеген театрларында көрсетілді.

Ішкі жағдай мен саяси билікті толық толықтай алуды көздеген құл иеленушілер үшін екі бағыт айқындалды. Бірі 36-30 ендіктен солтүстікке қарай құлиеленушілікке қарай құлиеленушілікке тыйым салған Миссури компромисінен бас тартып құлдықты солтүстік территорияларға тарату керек болса, екіншісі құлдықты континент оңтүстігіне қарай жылжыта беру еді. 1846 жылы Пенсильванияның фермер-демократы Д.Уилмот Мексикадан тартып алынған жерлерде құлдыққа тыйым салған заңнұсқа енгізді. «Уилмот ұсынысы» өкілдер палатасында өткенімен, сенатта қабылданбай тасталынды. Бұл оқиға құлдық туралы мәселедегі негізгі пікірталас тақырыбына айналып, кейінгі он жыл бойы толастамады [8. 97-98 бб].

XIX ғасырдың 50-ші жылдары құлдық және еркін еңбек арасындағы әлеуметтік қақтығыс өсіп, шегіне жетті. «Уилмот талабын» алғашқылардың бірі болып, 1848 жылы Мексикадан бөлініп алынған Калифорния территориясының негізгі бөлігі тұрғындары жүзеге асырды. 1849 жылы мұнда алтын кеніштері ашылып, қоныстанушылар есебінен қысқа мерзімде елсіз аймақ халқының саны 80 мың адамға жеткен болатын. Түрлі дін мен әр ұлт өкілдері құлдықты жою мәселесінде бір ауыздан шыға алды. Оңтүстікке құлдықты ендіру жоспарына сәтсіздікке ұшырауынан соң, құлиеленушілер күрес бағытын солтүстікке бұрды. Осы мақсаттағы 1850 жылғы компромисстік бірінші заңшығарушылық шара аталған келісім бойынша, Калифорния одаққа еркін штат ретінде қосылды. Сонымен қатар, Солтүстік штаттардың өкіметімен тұрғындарын қашқын құлдарды ұстауды көмектесуге міндеттеген қатаң қабылданды. Еркін штаттардағы негрлер аталмыш заңның құрбаны болып, олардың күштеп ұрланғандығы туралы мысалы тарихта көптеп кездеседі.

Келесі маңызды заң шекаралық Жаңа Мексика және Юта штаттары тұрғындарының құлдық туралы мәселені шешуді өз құзырларына беру еді. Өйткені, бұл шын мәнінде 1820 жылғы Миссури компромисінің күшін жою болатын. Ол сенат Стефан Дугластың құл иеленушілік сипаттағы ұсынысымен 1854 жылы Канзас-Небраска деген атпен қабылданған билльмен алмастырды. Жаңа билль бойынша Миссури компромисі шебінен Солтүстікте жатқан үлкен территорияда құлдық мәселесі қоныстанушылардың өз ісі деп жарияланды.

Бұл заң алғаш көзге демократиялы көрінгенімен, тәжірибеде федералды үкімет қолдауымен жаңа территорияда құлдықты ендіруді көздеген. Құл иеленушілер мүддесіне қызмет етті. Өз төңірегінде үлкен шу көтерген 1857 жылғы Дред Скотт ісінде (өз қожайынымен бірге бірнеше жыл солтүстікте тұрған негр құлдың осы негізде бас бостандық сұраған талап өтінішіне) Жоғарғы сот құл кез-келген штатта қожайын меншігі болып қала береді – деген шешім шығарды. Жоғарғы заң шығарушы органдарда мұндай шешім қабылдануы құлдықтың бүкіл одақ көлемінде таратылуына заңдылық сипат бергенімен теңелді. Дегенмен, бұл заңға антиқұлиеленушілік күштер солтүстік штаттарда заңның орындалмауын қадағалайтын комитеттер құрумен жауап берді. Қашқын құлдарды қолдау «жер асты темір жолы» қызметі, көмектесу өсті.

XIX ғасырдың 50 жылдарындағы саяси дағдарыс бұрынғы партиялардың күйреуіне алып келді. Оған себеп 20 жылдан аса уақыт өмір сүрген екі партиялық жүйенің «демократтар-вигилердің» мемлекет алдында тұрған тарихи маңызды құлдық мәселесін шеше алмауы еді.

1854 жылы құлиеленушілікке қарсы Оңтүстік пен Солтүстік арасында дау туды. Ел басқарушылар қазіргі Канзас пен Небраска штаттарына халықты қоныстандыра бастады. Осы штаттардың тұрғындары бұл аумақта өздерінің басқару орындарының болуын талап етті. Елде аболиционизм ықпалы артып, онда радикалдық қанат жеңіске жетті. Канзаста басталған азамат соғысының басты себебі де, ең алдымен қабылданған «Канзас-Небраска» билігіне байланысты еді. канзасқа қоныстанушылардың екі тобы, оңтүстіктен плантаторлар құлдарымен бірге, ал солтүстіктен фермерлер мен жұмысшылар ағыла бастады. Отарлаушылық ұйымдасқан экономикалық және саяси компания сипатында жүрді. Жаңа Англияда және басқа солтүстік штаттарда отарлаушылық қоғамдар құрыла бастады. Ақша және қару жиналды. Белгілі шіркеу иесі Генри Бигер қоныстаушылады бағыттап, қолдарына Шарп қаруын ұсынды («Бигер библиясы» - деп аталған) тапсырды. Көп ұзамай Канзаста құлиеленушілікке қарсы және оны жақатаған қос үкімет орнады, екі конституция қабылданды.

Канзастағы Азамат соғысының басталуынан соң, екі партия бұрынғыдай бұл мәселеден қаша алмады. Канзас оқиғалары әсерінен құлдықпен келісімде болған фермерлер демократтар партиясынан ажырай бастады. Халықтың құлдық мәселесін қозғауына кедергі жасауға тырысқан демократтар жалпыхалықтық сипатынын айрылды. 1852 жылы вигилердің көсемдері Уэбстер мен Клейдің өлімінен соң, партия ыдырап, оңшыл қанатты оңтүстік - демократтарымен бірікті [9, 110-112 бб].

Миссури келісімі бойынша құлдыққа тыйым салынған-ды. Бірақ, Миссури құл иеленушілері көршілес Канзас штатының бостандық жайлы заңдарына қарсы шықты.

Миссури штаты үш жақты қыспақтан қорықты. Себебі, көршілес 3 штат (Иллинойс, Айова, Канзас) «бостандық» штаттарына айналды. Миссуриліктер Оңтүстіктегілер көмегімен Канзастың іс әрекеттеріне тосқауыл қойды.

Иллинойс штатының сенаторы Стефан А.Дугластың заң жобасы құл иеленушілікке қарсы пікірдегі адамдарды әбігерге салды. Себебі, 1850 жылы қарастырылған ымыра бойынша Юта мен Нью-Мексиконың статусын шешу туралы өзіндік құқығы болды (нәтижеде Юта құл иеленушілікке қарсы еркін және тәуелсіз штат болып, ал Нью-Мексико құл иеленуші штат болып қала берді). А.Дугластың пікірі бойынша Миссури келісімі өз күшін жойған еді. Ол екі территорияны заңдастыруды ұсынды. Канзас және Небраскаға қоныстанушыларға еркін өмір сүруге құқық берді. Канзастағы Азамат соғысының басталуынан соң, екі партия бұрынғыдай бұл мәселеден қаша алмады. Канзас оқиғалары әсерінен құлдықпен келісімде болған фермерлер демократтар партиясынан ажырай бастады. Халықтың құлдық мәселесін қозғауына кедергі жасауға тырысқан демократтар жалпыхалықтық сипатынын айрылды. 1852 жылы вигилердің көсемдері Уэбстер мен Клейдің өлімінен соң, партия ыдырап, оңшыл қанатты оңтүстік - демократтарымен бірікті.

1856 жылы Дугластың президенттік сайлауда жеңіп шығу үшін Оңтүстіктіктермен байланыс жасағандығын Солтүстіктіктер айыптады. Конгресстің заң жобаларын бекітуде ашық түрде дебаттар өріс ала бастады. Фрисойлерлердің баспасөз құралдары жұмыла қарсы шықты. Солтүстік халқының ержүректігі оны нашар халге қалдырды. Бұған дейін Оңтүстікпен жақсы байланыста болған Солтүстіктің билеуші өкілдері енді ат басын басқа жаққа қарай бұрды. Алайда 1854 жылы майда сенат билль қабылдады. Бұны Оңтүстіктегілер сылтау етіп, «артиллериялық салют» ұйымдастырды. Осы кезде көрнекті аболиционист Соломон П.Чейз өзінің ұлы сөздерін айтты: Олар қазір жеңісті тойлап жатыр, алайда уақыт өте олардың атқан оғының жаңғырығы сияқты құлиеленушілік әрекеттері де сөнеді». Дуглас өзінің қылмысын ақтау үшін, Чикагоға «өзін ақтау қағазын» оқыды. Бірақ бұл әрекет іске аспай қалды, өйткені порттардағы суда жүзетін транспортшылар (10 мыңдай адам) айқай-шу салып, шіркеудің әндерін орындап және тағы басқа да әрекеттермен қарсы шықты [10, 58-59 бб].

Дугластың сәтсіздікке ұшыраған іс-әрекеттері конгресте де айқын байқалды. Себебі оны ешкім елемеді. Құл иеленушілік қарым-қатынастың экспансиялық саясатын жүргізген вигилер партиясы өмір сүруін тоқтатып, орнына жаңадан пайда болған республикалық партия билікке келді. 1850 жылы партия президенттікке кандидатураға батысқа 5 рет зерттеу жұмыстарын ұйымдастырған Джон Фримонтты ұсынды. Бірақ, жеңіске жете алмады. Бұл партия сайлауда жеңілгенімен, ол Солтүстік халқының сеніміне кірді. Фрисойлерлердің – Чейз және Уильям Сьюардтың абыройы бұрынғыдан да жоғарылады. Бұлармен қатар саяси аренаға Иллинойстан ақылды, ұзынбойлы, адвокат Авраам Линкольн шықты.

Құл иеленуші штаттар мен құл иеленбейтін штаттардың Канзасқа көшіп келген шаруалар бір-бірімен қарулы қақтығысқа түсті. Соның салдарынан ол жерлерді «қан төгілген Канзас» деп атады. Одан кейін бұндай жағдайлар аз болған жоқ. Оның ішіндегі ең ірісі Дред Скоттың ісі болды. АҚШ-тың жоғарғы соты бұл іске аса қатыгездікпен қарады.

Скотт Миссуриде құл болған. Ол өзінің қожайынымен осы істің болуынан 20 жыл бұрын Иллинойс және Висконсин штаттарында өмір сүрді. Бірақ ол штаттарда құлдық жоқ еді.

Дред Скотт туралы істің аяғы Солтүстікті біраз толғандырды. Бұған дейін мемлекеттің жоғарғы соты ешқашан мұндай істерді әшкерелемеген еді. Оңтүстіктің демократиялық партиясы осы шешімге ризашылығын білдірді. Өйткені әрі қарай құл иелену туралы санкция берілді.

Өнеркәсіпті солтүстік, елдің экономикалық өмірінде шешуші роль атқарғанымен, мемлекеттік өкімет органдарында құлиеленуші-плантаторлар ықпалды болып отырды. Шынында да Вашингтоннан бастап Линкольн президент болып сайланған 50 жыл аралықта президенттік қызметте тек құл иеленушілердің өкілі отырды. Осы жылдар арасында жоғары соттың 35 мүшесінің 20-сы оңтүстік өкілдері, өкілдер палатасының 25 спикерінің 13-і құл иеленушілер болды [8, 121-122 бб].

Экономикалық көзқарас бойынша да, саяси көзқарас бойынша да, буржуазия құлдықты жоюға қызығушылығын танытты. Алайда, кейбір факторлар буржуазияны сабырлы болуға итермеледі. Буржуазия өкілдері құлдықты жоюға атсалысқанымен, кейбір буржуазиялық топтар Оңтүстіктің құлиеленушілерімен тығыз бйыланыста болды. Бұл тікелей Солтүстіктің тоқыма фабрикаларына қатысты еді, өйткені олар шикізатты Оңтүстіктегі плантаторлардан алды. Демек құлдардың дайындаған шикізатын өндіру арқасында Солтүстік буржуазиясы байып отырды.

Құлиеленушілікке қарсы екі толқын елдің қарама-қарсы екі бағытында көтерілді. Бірі құлдардың көптеген жақтастары болған Оңтүстіктен, ал екіншісі Солтүстіктен жылжыды. Бұл АҚШ тарихындағы Солтүстік пен Оңтүстіктегі құлиеленушілікке қарсы қозғалыстың бір мезгілде болған алғашқы көрінісі.

Оңтүстік пен Солтүстік арасында тұрақты ішкі рынок жасау төңірегінде қайшылық пайда болды. Мақта өсірумен айналысып отырған плантаторларға одан әрі батысқа қарай аунап түсіп жерлер алу керек болды, бұл жерлерде сөзсіз құлдық тарады. Бұл капитализмді дамытуға керек біртұтас рынок жасауға ұмтылып отырған солтүстіктің мүддесіне қайшы келді.

Міне, осы қайшылықты Америка Құрама Штаттарының саясатына мұрындық болды. Бұлардың тағы бір ерекшелігі екі жақтың үстем таптары яғни буржуазия мен құл иеленуші плантаторлар халық бұқарасын бұл мәселені шешуге араластырғысы келмеді. Оларсыз-ақ, өздері келісіп шешу ойы басым болды. Сондықтан да бүкіл одақты қолға алудан үміткер солтүстік ымырашылдық әдіске жақын тұрды.

Алайда бұндай мәселені халық бұқарасын қатыстырмай шешу мүмкін емес еді. Себебі жұмысшы табының өзі құл иеленушілікті жоюға мүдделі болды. Құл еңбегіне жұмысшы табы өзінің жұмысын жақсартуға кедергі келтіріп отырған бәсекелесін көреді. Ал фермерлер болса батыстан жер алуға. Гомстед бөлу үшін заң қабылдау жолындағы күресіне батыстан жер алу үшін жанталасу жатқан құл иеленуші плантаторлардан кедергі болып отырғаның жақсы түсінді.

Сондай ақ Оңтүстіктің құл негрлері мен солтүстіктің ерікті негрлері құлдыққа қарсы күрес барысында құлдықтан және нәсілдік кемсітушіліктен азат болуды армандады [11, 26-27 бб].

Елдің негізгі таптары мен тұрғындары тобының фермерлердің, жұмысшылардың, құлдар мен ерікті негрлердің, буржуазия мен құл иеленушінің – мүдделері осылай құлдық мәселесі төңірегінде айқасып жатты. Бұлардың әрқайсысының мүддесі құлдықты шешу арқылы қанағаттандырылуы тиісті болды.

Осы XIX ғасырдың 50 жылдарынан азамат соғысы қарсаңына дейін буржуазияның ымырашылдығынан да құл иеленушілердің пайдасына, құлдықтың бүкіл штаттарына таралуына мүмкіндік жасайтындай заңдар мен шешімдер алынды. 1850 жылы конгресс қашқын құлдар туралы заң қабылдады. 1854 жылы құл иеленушілер құлдықты 36-31 солтүстікке қарай таратуды талап етті. 1820 жылғы Миссури келісімін қайта қаратты. 1857жылғы жоғарғы сот негр Дред Скоттың ісі бойынша қожайыны қайда тұрса да, құлға бұрынғыдай билік сақталады деген шешім қабылдады. Бұл елдің барлық штаттарына жол ашты. Соғыс алдында экономикалық мүддесіне зиян келетіндей шаралар алды. Кедендік тарифті азайтты, Кеме құрылысына қажетті мемлекеттік қарызды қысқартты, гомстед заңын жойып тастады.

Құл иеленушілер буржуазия ойлағандай, оңайлықпен өздерінің позициясын әлсіреткісі келмеді, қайта жоғарыдағы жүзеге асырылған шаралардың барысында күшейе түсті.

Енді 1850 жылдан бастап капитализмнің дамуы оның тездеуімен батыс жерлерін фермерлердің отарлауын кең етек алуымен байланысты құлдықпен арадағы қайшылық бітіспейтін сипат алды. Бұнда құлдық бұрын ақ қысқартылған болатын. Осы жылдардан бастап солтүстікке капитализм және солтүстік батыста фермерлік ауылшаруашылығы тездеді.

Осылайша, XIX ғасырдың бас кезінен бастап өзара қайшылықтағы екі экономикалық орталыққа: жалдамалы еңбекке негізделген, капитализм жедел дамыған облысқа және

әлемдік капиталистік өндіріске қызмет етсе де, өзінің ішкі құрылымы капиталистік қатынастарға қарсы құл иеленушілік облысқа бөлінген Америка қоғамы XIX ғасырдың 50 жылдарына келіп өзінің шарықтау шегіне жетті.

Бұл бөліністерден кейін қоғамдық және идеологиялық жүйе жіктеулері пайда болып, кейінгі жылдардағы азамат соғысына алып келген «болмай қоймайтын қақтығыс» туындады.

Құл иеленушілікті жоюдың жақтастары күн санап көбейіп отырды. Елде бірнеше дүркін құлдар көтерілісі болып өтті. Дегенмен де, өздерінің еріксіз өмірімен келіскісі келмеген құлдардың қарсылық күресінің кең тараған түрі, өз қожайындарынан қашып кету болып қала берді.

Сонымен, күн тәртібінде тұрған құл иеленушілікті жою батыс жерлеріне иелік мәселесін демократиялық сипатта шешу, шетел тауарларының еніп кетуін тоқтату мақсатында жоғарыға баж енгізу сияқты міндеттерді шешу төңірегінде елде азамат соғысын жетілдіре түсті [11, 344-345 бб].

1850 жылдардың аяғында құл иеленушіліктің экономикалық әлсіздіктері сезіле бастады. Солтүстік-Шығыста өнеркәсіптік төңкеріс болып жатты. Жеңіл және ауыр өнеркәсіп, теміржол және транспорт, кеме жасау т.б. өндіріс салалары жедел қарқынмен дамыды. Құлдық жоқ штаттарда аулшаруашылық жақсы дами бастады. Жиі-жиі сезіліп жатқан экономикалық дағдарысқа қарамастан, жалпы алғанда АҚШ экономикасы айтарлықтай шыңдарға жетті. Американың дүние жүзіндегі өнеркәсіптік үлесі 1820 жылы 6 пайызға өсті, ал 1860 жылы 15 пайызға өсті [2, 125-126 бб]. АҚШ әлемде экономиканың өсуі жөнінен алдыңғы қатарларға шықты. Нарықтық экономиканы ары қарай дамытуға құлдық кедергі болды. Яғни, экономиканы дамыту үшін құлдық мәселесін шешу керек болды.

Қорытынды. XIX ғасырдың 50-60 жылдарында АҚШ-та капитализмнің дамуы мен құлдық мәселесі бір-бірімен тығыз байланысты болды. Солтүстік аймақтарда өнеркәсіптік өндірістің өсуі, банк жүйесінің қалыптасуы және темір жолдардың кеңеюі капиталистік қатынастардың күшеюіне ықпал етті. Бұл өз кезегінде ұлттық экономиканың жаңа құрылымына алып келді. Сонымен қатар, капитализмнің дамуы еңбек нарығында әлеуметтік теңсіздікті тереңдетіп, көптеген еңбекшілердің өмір деңгейін төмендетті.

Алайда, оңтүстік аймақтарда құлдық институты әлі де күшті болып қалды, оның экономикалық негізі жер шаруашылығымен байланысты болды. Құлдар еңбек ететін плантациялар мен фермерлерге тәуелді экономика Оңтүстіктің дамуын тежеп, қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздікті күшейтті.

Бұл екі жүйенің арасындағы қарама-қайшылықтар АҚШ-тағы азаматтық соғысқа жол ашты. Капитализмнің дамуы және құлдықтың сақталуы арасында шиеленіскен әлеуметтік мәселелер халық арасында үлкен пікірталастар туғызып, ақырында АҚШ-тың ішкі саяси құрылымына түбегейлі өзгерістер енгізуге мәжбүр етті. Осылайша, XIX ғасырдың 50-60 жылдары АҚШ-тағы экономикалық даму мен әлеуметтік әділетсіздік арасында күрделі қайшылықтар орын алды, бұл елдің болашағын айқындауға маңызды әсер етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Петренко А. АҚШ-тағы капитализмнің дамуы: Индустриализация және әлеуметтік мәселелер. - Алматы: Қазақ университеті. 2014.
2. Новая история. Под редакцией И.С. Галкина, Н.Е. Застенкера, [В.М. Хвостова]. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. М. Изд-во "Высшая школа". -Москва, 1973 г. -683с.
3. Новая история стран Европы и Америки. Под ред. Кривогуза И.М. 5-е изд., стер. -Москва: 2005. - 911 с.
4. Юровский Е.Е. Полтавский М.А. Застенкер Н.Е. Новая история. -Москва, 1972. -776 с.
5. Юровский Е.Е., Полтавский М.А., Кривогуз И.М. Новая история. -Москва 1983. -399 с.
6. Шпотов Б.М. Краткая история США. -Москва, 1993. 240 с.
7. Юровской Е.Е. Новая история. (II период). -Москва, 1976 г. 542 с.
8. Вагин А. А. Хрестоматия новой истории (1640-1917 гг.). -Москва, 1978. -272 с.
9. Ізтілеуов Қ. Жаңа заман тарихы. -Алматы, 1995 ж. -118 б.

10. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия; [бас редакторы Ә. Нысанбаев; редакция алқасы: Т.Б. Рсаев, Б.Қ. Жүнісова, Ф.Қ. Егеубаев]. 1-том. -Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. - 719 б.
11. Булгакова Д.А., Истаев А.Ж. Жалпы тарих (оқу-әдістемелік құрал). -Алматы: Заң әдебиеті, 2004. -222 б.

REFERENCES

1. Petrenko A. Progressus capitalismi in USA: industrializationis et problematum socialium. - Almaty: Universitas Kazakh. 2014.
2. Novae historia. Editio I.S. Galkin, N.Zastenker, [V.M. Khvostov]. 2ascendit, qui dispergat, contra te. M. libellorum domus "superior schola". Moscva, 1973, 683 p.
3. Nova historia nationum Europae et Americae. Editio: Krivoguza I.M. 5.ed. ha ha ha. - Moscva: 2005. - 911 p.
4. Yurovsky E.E. Poltavsky M.A. Zastenker N.E. Novae historiae. - Moscva, 1972.-776 p.
5. Yurovsky E.E., Poltavsky M.A., Krivoguz I.M. Novae historiae. - Moscva, 1983. -399 p.
6. Shpotov B.M. Kratkaya hisroria USA. - Moscva, 1993. 240 p.
7. Yurovskoy E.E. Novae historiae. (II period). - Moscva, 1976, 542 p.
8. Vagina A.A. nthologia historiae modernae (1640-1917). Moscva, 1978. -272 p.
9. Iztleuov K. Historya Recentiorum temporum. - Almaty, 1995-118 p.
10. Kazakhstan: Ulttyk Encyclopedia; [editor-in-duх A. Nysanbayev; editorial tabula: T.B. Rsaev, B.K. Zhunusova, G. K. Egeubaev]. 1 Tom. Vicipaedia: Kazakh Encyclopaedia, 1998. 719 p.
11. Bulgakova D.A., Istaev A.J. Jalpy taryh (oku-adistemelyk kural). Almaty: Zan adebyety, 2004. 222 p.